

DIN NOU DESPRE PANTHEONUL POROLISSENS

Rândurile de față¹ încearcă schițarea unei priviri de ansamblu a divinităților atestate în importantul *municipium Porolissum*², situat, după cum se știe la fruntariile nord-vestice ale provinciei Dacia. Valoarea acestei treceri în revistă privitoare la cultele și credințele³, ce iau naștere și se dezvoltă, aici ar fi sporit considerabil dacă se putea lua în considerație și cele atestate pe toată întinderea *territorium*-ului porolissens, dar cum această arie geografică încă n-a putut fi delimitată exact, rămâne să mă rezum doar la perimetrul strict al amintitului centru urban.

Pentru elucidarea problematicii propuse, am apelat la inscripții și la piesele figurate, provenite fie din cercetările sistematice de specialitate, fie din descoperirile fortuite sau cele păstrate în foste colecții (Wessellény Anna⁴, Andrassy László⁵, Alexandru Culcer⁶ ș.a.), luându-se, totodată, în considerație și edificiile de cult, atât câte au apărut ele în urma săpăturilor arheologice.

Din punct de vedere al materialului din care au fost confecționate, și al rolului funcțional, s-au folosit următoarele categorii de monumente:

a. *Piatrăi*: inscripții, statui și statuete, piese votive și elemente arhitectonice cu imagini de zeități, monumente funerare; b. *Produce*

¹ Comunicare prezentată la Sesiunea științifică „Istorie și civilizație în nord-vestul României” a Muzeului Județean de Istorie și Artă din Zalău (9—10 mai 1996).

² C. Dajcovicu, în *RE* XXIII, 1953, col. 265—270; N. Gudea, *Porolissum. Res Publica Septimii Porolissensium*, București, 1986 (în continuare, prescurtarea *PRPMSP*); idem, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman (I)*, *ActaMP* XIII, 1989, p. 5—1178; idem, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman (II). Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vamal în provinciile dacice (BMN, XII)*, 1966 (mai jos, abrevierea va fi *Vama*) ș.a.

³ N. Gudea, *Inscripții și monumente sculpturale în Muzeul de Istorie și Artă din Zalău*, Zalău, 1975, *passim*; *PRPMSP*, p. 95—120; N. Gudea, în *Acta MP* XIII, 1989, p. 217—222, 224—225; *Vama*, p. 277—278.

⁴ Cf. Registrului de inventar al muzeului zălăuan.

⁵ Supra nota 4.

⁶ Al. Culcer, I. Winkler, în *ActaMN* VII, 1970, p. 537—548.

⁷ N. Gudea, V. Lucăcel, *op. cit.*, *passim*; N. Gudea, în *ActaMP* III, 1978, p. 69; idem, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 760—796; *Vama*, p. 277—278 etc.

*gliptice*⁸: geme și camee; c. *Metal* (în special, bronz⁹ și argint¹⁰): statuete, piese de armură, plăcuțe cu inscripții, vase și opaite; d. *Ceramică*¹¹: teracote, reprezentări figurate pe vase, discuri (am executat tipurile de *terra sigillata*); e. *Sticlă*¹²: diferite fragmente de recipiente cu imagini; f. *Os*¹³: diverse ustensile sculptate.

Pentru a nu fi prea aridă, abundând de numeroase clasificări și notări cifrice și pentru a câștiga în fluentă, lucrarea nu intenționează a prezenta, de pildă, numărul de piese ce reprezintă aceeași divinitate, ci se rezumă strict doar nominalizarea lor (această justificată cerință va face obiectul unui viitor studiu aprofundat cu prezentarea amplă a pantheonului principalelor orașe din Dacia romană).

Referitor la originea lor, zeii întâlniți în *municipium Porolissum* au următoarele etnii:

I. Divinități din pantheonul clasic greco-roman:

1. Iuppiter; 2. Mars; 3. Minerva; 4. Apollo; 5. Liber Pater și Libera (cu alaiul bacchic format din satiri, Pan, bacante etc.; legat de numele zeului protector al viței de vie este amintit templul¹⁴ în onoarea lui, construit pe la începutul secolului II p.Chr., ars la sfârșitul acestui veac și peste care s-a edificat, apoi, un alt sanctuar, dar de data aceasta pentru divinitatea siriană Bel); 6. Silvanus; 7. Venus; 8. Mercurius; 9. Diana; 10. Ceres; 11. Nemesis (un lăcaș de cult al zeiței a fost descoperit într-o celulă a amfiteatrului¹⁵); 12. Priapus; 13. Vulcanus (rar întâlnit în *ex voto*-urile din provincie); 14. Zeitățile vindecătoare (Aesculapius și Hygia); 15. Neptunus (de asemenea, cu foarte puține dedicații în Dacia).

II. Personaje secundare ale pantheonului clasic, eroi, legende mitologice:

1. Hercules; 2. Atlas; 3. Eros-Amor; 4. Genii; 5. Efebi; 6. Mitul lui Marsyas; 7. Povestea lui Amor și Psyche (ultimele două narațiuni cu frecvență redusă pe monumentele figurate din teritoriul nostru nord-danubian); 8. Telesphorus.

⁸ Lucia Țeposu-David, în *OmD*, p. 525—534, *passim*; idem, în *SCIV* XI, 2, 1960, p. 411—417; Lucia Țeposu-Marinescu, Éva Lakó, *Catalogul Colecției de geme romane*, Zalău, 1973; *PRPMSP*, p. 100; N. Gudea, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 235—236, 750—751, 798—803 ș.a.

⁹ C. Pop, V. Lucăcel, în *ActaMP* I, 1977, p. 79—81; Al. V. Matei, în *ActaMP* I, 1977, p. 147—150; C. Pop, Al. V. Matei, în *ActaMP* II, 1978, p. 77—83; Al. V. Matei, în *ActaMP* VI, 1982, p. 75—79, *passim*; idem, în *ActaMP* VII, 1983, p. 1; 149—152; N. Gudea, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 719—725 etc.

¹⁰ N. Gudea, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 740.

¹¹ Al. Culcer, I. Winkler, *op. cit.*, *passim*; *PRPMSP*, p. 119—120; N. Gudea, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 440—453, 512—516; D. Tamba, Al. V. Matei, în *ActaMP* XIV—XV, 1991, p. 221—233.

¹² N. Gudea, în *ActaMP* XII, 1989, p. 750—751.

¹³ *PRPMSP*, p. 84.

¹⁴ *PRPMSP*, p. 98—100.

¹⁵ Informație amabilă a colegului Bajusz István, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

III. *Fânțe fantastice, reprezentări zoomorfe care stau în legătură cu divinitățile clasice, atribuite ale zeilor, semne de zodiac:*

1. Medusa-Gorgona; 2. Tritoni; 3. Gryllos; 4. Cocoș (pasărea favorită a lui Mercurius); 5. Delfini (în legătură cu Venus—Eros); 6. Panthera (participantă la cultul dionysiac); 7. Capricorni (semnul zodiei în care s-a născut Augustus); 8. Cornucopia (cornul abundenței, caracteristic Fortunei); 9. Caduceul (atribut al lui Mercurius); 10. Spice de grâu (însemnele zeiței Ceres).

IV. *Persnificări clasice:*

1. Fortuna; 2. Victoria; 3. Roma; 4. Bonus Eventus; 5. Concordia; 6. Aequitas; 7. Flora; 8. Ventus; 9. Dii Manes (în cazul monumentelor sepulcrale).

V. *Religii nord-africane:*

Dintre numeroasele culte ale „continentului cald“ sunt atestate la *Porolissum* doar cele egiptene.

1. Isis; 2. Harpocrates (Horus cel Tânăr); 3. Serapis; 4. Taurul Apis; 5. Anubis (?).

VI. *Culte orientale:*

1. Iuppiter Dolichenus (apare pe o gemă și taurul, animalul său favorit); 2. Bel (zeul vechi Baal din Babylon, devenit, mai apoi, siropalmyrian; la *Porolissum* i s-a investigat un templu¹⁶, iar o inscripție îl denumește Deus Patrius — „zeul patriei“); 3. Dea Syria (posibil, Atargatis, parda divină a zeului (supranumit și „strămoșesc) Hadad din *Hierapolis*; la *Porolissum*, în cinstea zeiței Dea Syria este cunoscut un text epigrafic al cărui dedicant a fost Aurelius *Gaianus*¹⁷, decurion al orașului, dar și sacerdot al cultului acestei divinități — astfel inscripția documentează, — fără dubii —, existența cândva a unui lăcaș de închinare în cinstea ei, lăcaș încă nedepistat arheologic); 4. Solus; 5. Mithras (surprinzător, zeitatea persană, cu o așa de mare popularitate în Imperiu, nu este cunoscută aici decât printr-o imagine a unui fragment sculptural; totuși, o construcție subterană a fost identificată în castrul de pe dealul Pomet, care, după investigatori, pare a fi un *mithraeum*¹⁸).

VII. *Religia iudaică*¹⁹.

1. „Inscripție pentru Adonai“; 2. Steaua lui David (disc de ceramică, cel mai elocvent exemplu al practicării credinței mozaice în Dacia²⁰).

¹⁶ PRPMSP, p. 102—105.

¹⁷ PRPMSP, p. 105—108.

¹⁸ PRPMSP, p. 108—109. În ceea ce mă privește, nu sunt ferm convins de atribuirea certă a acestui lăcaș cultului mithriac.

¹⁹ PRPMSP, p. 109.

²⁰ N. Gudea, în *ActaMP XIII*, 1989, nota de la p. 220.

VIII. Culte originare din provinciile dunărene ale Imperiului:

1. Cavalerii danubieni.

IX. Posibile credințe autohtone:

1. Cuplul de divinități pe tron (busturi de ceramică prezentând un personaj feminin, celălalt masculin, cu colane masive la gât, amintind de *torques*-urile dacice; figurațiile ar putea ascunde, sub haina așa-numitei *interpretatio Romana*, zeități băștinașe).

X. Elemente paleocreștine²¹:

1. Basilică (secolul IV p.Chr., posibilă construcție din faza târzie a templului lui Bel); *Secolul IV*: 2. Abraxas; 3. Fund de vas cu *crux* și arborele vieții; 4. Col de cană, cu inscripția *SIS FELIX VTERE FELIX*; 5. Fund de farfurioară având *chrismon* (numele criptografic al lui Iisus); 6. Opaț, din bronz, cu cioc prelungit în formă de cap de păun (ori cocos); 7. Teracotă înfățișând un cocos; *Secolul V*: 8. Pandativ, din plumb, cruciform; *Secolul VI*: Opaț, din bronz, de tipul celor cu porumbel și care serveau drept candelabre în basilicile creștine; 10. Ploscă mică reprezentând pe sfântul Mina.

Concluzionând cele prezentate mai sus, se poate afirma că în orașul *Porolissum* sunt atestate diverse divinități, dar pantheonul religios nu este atât de cuprinzător cum ne-am fi așteptat de la, poate, cel mai important centru urban al *Daciei Porolissensis*, populat cu numeroși coloniști, veniți aici *ex toto orbe Romano*, și unde au staționat destul de multe unități militare, aduse din alte provincii ale Imperiului. De pildă, unele dintre principalele reprezentări sculpturale de zeități clasice greco-romane nu-și găsesc locul (exemple: cunoscutele *ex voto*-uri dionysiace de tip A — Liber Pater și Libera sau de tip B — Liber Pater cu Ampeles, figurații cunoscute și care abundă în alte părți ale provinciei, lipsa imaginilor protectorului căminului familial, zeul Lar, etc.). Apoi, nu apar cultele celto-germanice, deși în acest *municipium* se cunosc destule trupe și particulari ale acestei etnii. În afara reprezentării unor personaje ai religiei egiptene (dar în cadrul ei, deloc frecventul Iuppiter—Ammon), nu se cunoaște nici o altă divinitate africană, cum, bunăoară, ar fi cele carthagineze. O singură imagine și aceea fragmentară îl prezintă pe Mithras, deși este știut faptul că venerarea acestui zeu al luminii, care sacrifică taurul pentru izbăvirea omenirii, se bucura de o largă popularitate în Imperiul secolelor II—III. Cât despre presupusul lăcaș de cult atribuit lui, lăcaș descoperit în castrul de pe Pomet, am oarecare rezerve asupra acestuia. Nu mai pomenesc de absența divinităților microasiatice (în special, Cybele și Attis), de iconografia Călărețului trac, atât de răspândită în toată Peninsula Balcanică ori de epigrafe privitoare la Cultul oficial imperial ș.a.

²¹ Idem, în *ActaMP* XIII, p. 111—112, 156—163; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. I. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, *passim*; N. Gudea, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 341—344.

Din lista zeităților pantheonului porolissens se poate observa că predomină, — normal —, cele clasice greco-romane. Destul de puține sunt apelativele sau ipostazele sub care ele se identifică, la rândul lor și acestea fiind cunoscute (Iuppiter — *Optimus Maximus*, Mars — *Gradivus* și *Ultor*, Venus — *Victrix*, *Fortuna Redux* sau *Augusta*, Diana — *Efesias* (cognomen mai rar întâlnit), Isis — *Lactans*, Sol — *Invictus*). Oarecari noutăți pot fi considerate imaginea legendei mitice despre Amor și Psyche, a lui Marsyas (destul de puțin reprezentate în arta romană a plasticii) sau acel cuplu „misterios“ al presupuselor zeiță autohtone, ajunse la noi, probabil, prin *interpretatio Romana*, teracote însă banale pentru Dacia intracarpatică (interesant este de remarcat faptul că ele au fost descoperite *numai în acest areal* al întregului Imperiu).

Sunt de acord cu cele afirmate de Nicolae Gudea, care constată, la *Porolissum*, o preferință a locuitorilor orașului pentru divinitățile soterice, ce se manifestă în lumea romană, începând, în special, cu secolul III p.Chr., religii generate de criza morală a timpului și spre care se îndreaptă credința indivizilor, deschizând, astfel, drumul spre creștinism²². Dar, consider că acest fenomen nu este atât de cuprinzător în municipiul de la fruntariile nord-vestice ale Daciei, avându-se în vedere că atestarea unui cult mithriac puternic, care, prin personajul său principal, Mithras, în ipostaza de *tauroctonus*, încearcă mântuirea lumii de rele (salvarea omenirii prin viața de dincolo de mormânt este, de altfel, dogma de bază a creștinismului) nu este ilustrată în suficientă măsură. Totuși, se poate afirma că în acest centru urban religia iudaică și, îndeosebi, cultul paleocreștin sunt mai mult decât mulțumitor evidențiate, cu elementele specifice lor.

Referitor la reprezentările sculpturale, se constată că majoritatea pieselor artistice o constituie gemele și cameele (fapt explicabil, aici fiindu-se ateliere de prelucrare a pietrelor semiprețioase²³), apoi urmează statuetele, din bronz și, în sfârșit, figurațiile din piatră, ultima categorie însă, din punct de vedere epigrafic, cu o insuficiență remarcată a inscripțiilor.

CONSTANTIN POP

DE NOUVEAU DU PANTHÉON DE POROLISSUM

(Résumé)

L'auteur essaye une esquisse d'ensemble des divinités attestées dans l'important ville *Porolissum*.

On fait appel aux inscriptions, monuments figurés découverts dans ce centre urbain et aux édifices du culte, résultés dans les recherches archéologiques.

Les dieux rencontrés à *Porolissum* sont: divinités du panthéon classique greco-romain, africaines, orientales, balcano-danubiens, autochtones, iudaïques: aussi que les éléments paléochrétiens.

²² N. Gudea, în *ActaMP* XIII, 1989, p. 218.

²³ Lucia Țeposu-David, în *ProbiMuz*, p. 228—229 și nota de la p. 228.